

KÜLGAZDASÁG

A tartalomból:

KÁDÁR BÉLA: Év végi zárszámadás a külgazdaságban ● GRZEGORZ W. KOŁODKO: Stabilizáció, recesszió és növekedés a posztoszocialista gazdaságban ● JAN ADAM: A piacgazdaság létrehozása Csehszlovákiában ● VITA: BALÁZS PÉTER: Hamis és valódi kérdések az európai integrációról ● SZEMLE: GÁCS JÁNOS: A külkereskedelem liberalizálása Indonéziában ● ÚJ KÖNYVEK: Rendszerváltás és stabilizáció Kelet-Európában (Gulschan Sachdeva) ● JOGI MELLÉKLET: DR. VIDA SÁNDOR: Jogszavatosság a nemzetközi adásvételnél: harmadik személy szabadalmába, védjegyébe ütköző áru szállítása ● SZEGEDINÉ DR. SEBESTYÉN KATALIN: A Gt. módosítása és a társaságok egymás közötti átalakulása – II. rész



XXXVII. évfolyam
1993/3

Stabilizáció, recesszió és növekedés a posztoszocialista gazdaságban

GRZEGORZ W. KOŁODKO

A posztoszocialista országokban végbement gazdasági visszaesés más okokra vezethető vissza mint a tőkés gazdaságok periodikus recessziója, s az utóbbiakkal ellentétben nem is következik be automatikusan a kilábalás és a gazdasági növekedés megindulása. A visszaesésnek szerkezetgazó okai vannak, de jelentős szerepet játszik közöttük a gazdaságpolitikai eszközök rossz adagolása, illetve alkalmazásuk helytelen időzítése. Ennek is betudható, hogy a posztoszocialista országok még csak felemás eredményeket értek el a makroökonomiai stabilizációban, sokuknál tovább tart a destabilizációs folyamat.

A hosszabb távon fenntartható gazdasági növekedés beindítása érdekében meg kell ezelenek az országoknak oldaniuk az infláció visszaszorítását, a megtakarítások ösztönzését, és az állami szektor rendbetételét addig is, amíg ennek privatizációja jobban előrehalad. Fontos szerepe van ezen kívül a külföldi beruházások ösztönzésének, a külső és belgazdasági aspektusokra egyaránt tekintettel lévő versenyvizahályozásnak, illetve az oktatás és az infrastruktúra fejlesztésének. Mindezeket a feladatokat tekintetbe véve a posztoszocialista országok előtt hosszú és keserves út áll, míg növekedési pályára állíthatják gazdaságaikat.

A gazdasági visszaesés mértéke és okai

Posztoszocialista gazdaságnak értelmezésem szerint az olyan országok gazdasága tekinthető, ahol már visszafordíthatatlanná vált a tervgazdálkodástól a piaci allokációs mechanizmushoz és a neki megfelelő pluralista, demokratikus társadalomhoz való átmenet folyamata. Ez a fejlődés már több mint húsz országban halad előre, beleértve a Szovjetunió utódállamait is. Az alábbi elemzések és következtetések elvileg a csoport valamennyi országára vonatkozathatók, bár sok esetben hiányzik az a szolid statisztikai bázis, amely lehetővé tenné a megállapítások általánosítását. A következtetések túlzottan messzemenő kiterjesztése tekintettel arra, hogy még csak a folyamat kezdetén tartunk – már csak az egyes érintett országcsoportok helyzetében meglévő nagy különbségek miatt sem lenne tudományosan indokolható.

A Szovjetunió ázsiai utódállamaiban például éppen hogy csak elkezdődött a hagyományos tervgazdálkodás hátsón az átalakulási folyamat, melynek az intézményrendszer felbomlása, a gazdasági káosz és a politikai felfordulás a jellemző vonásai. A másik oldalon piacorientált reformok a szocialista gazdaságban is számottevően előrehaladtak, ezért Lengyelországnak és Magyarországnak már a kiinduló helyzete is minőségileg különbözött

az előzőekétől. Ennek és a további eltéréseknek (Bozyk, 1992) a tudatában is érdemes a választ keresni arra, hogy milyen általános feltételei és sajátosságai vannak a posztoszocialista gazdaságok stabilizációjának, illetve gazdasági teljesítményük alakulásának. Mindazonáltal a posztoszocialista gazdaságokról beszélve a továbbiakban elsősorban az érintett európai országokra, és ezeknek is az 1990-től számított időszakára gondolok.

A szocialista országok gazdasági teljesítménye nemzetközi mércével mérve hosszú ideig dinamikusán fejlődött¹ – ezt az előzményt a jelenlegi helyzet értékelése során nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ez a növekedési folyamat a nyolcvanas évek során egyértelműen veszített lendületéből. Együttjárt ezzel egy makroökonómiai destabilizációs folyamat, mely az infláció felgyorsulásában, a hiány intenzitásának növekedésében és a külgazdasági egyensúlyhiány további fokozódásában öltött testet. A növekedés lelassulása maga is hozzájárult az egyensúlytalanság súlyosabbá válásához, s viszont, a destabilizáció fékezte a növekedést. Ennek a kölcsönhatásnak a következményeképp a gazdasági stagnálás (Kolodko, 1989/a) jelei mutatkoztak, de a kibocsátás visszaesése mindazonáltal még nem következett be (1. táblázat).

Erre a román és bizonyos mértékig a magyar esettől eltekintve csak 1990-től került sor. Ebben és a rákövetkező két évben egy valószínű gazdasági összeomlás következett be a régióban, miközben a fejlett piacgazdaságokban is lelassult a növekedési folyamat (1. táblázat).

A rendszerváltás és a gazdasági visszaesés tehát egyszerre következett be, mégis fel kell tenni a kérdést, hogy egyedül az előbbi váltotta-e ki a recessziót vagy vannak-e más okai is ennek. A kiutat, a növekedési pályához vezető ösvényt ugyanis csak úgy találhatjuk meg, ha korrekt választ adunk erre a kérdésre.

Mielőtt azonban rátérnénk e témára, érdemes egy rövid kitérő keretében megvizsgálni, hogy a kilencvenes évek elején a posztoszocialista országokban lezajló folyamatokat jogos-e a recesszió fogalmával megragadni. Egyes szerzők szerint nem, mert a terminussal a piacgazdaságokban lezajló újratermelési ciklusok egyik fázisát jelölik, s mivel az érintett országok még nem piacgazdaságok, a kibocsátás visszaesése náluk specifikus, sőt csak egyszer előforduló körülményekre vezethető vissza. Nemesak arról van tehát szó, hogy ez a visszaesés nem egy fellendülést, illetve megélénkülést követett nyomon, hanem itt hiányzik az üzleti ciklusok esetében feltárt mozgató mechanizmus is. A többé-kevésbé szabályszerűen lezajló újratermelési ciklusok esetében az ingadozás kétségkívül endogén természetű, vagyis már a megélénkülés során megteremtődnek a későbbi túlfűtött fellendülés, valamint a rákövetkező recesszió előfeltételei, mint ahogy a visszaesés (s a klasszikus ciklusoknál az utána tapasztalható pangás) során is létrejönnek a makroökonómiai változók újabb megélénkülést előidéző arányai. Ezzel szemben a gazdasági aktivitás alacsony szintje a posztoszocialista országokban egyáltalán nem hozza *automatikusán* magával a jövőbeli fellendülést, mint ahogy az nem is egy korábbi gazdasági boom egyenes folytatása. Ebből a megfontolásból valóban megkérdőjelezhető az általunk vizsgált jelenségnek a recesszió fogalmával való megragadása. Mégsem keresek itt egy új, alkalmasabb terminust, mivel nem ez az igazi kihívás, hanem az előállott helyzet közgazdaságtanilag szabatos interpretálása.

A posztoszocialista országokban tapasztalható recesszió tehát más természetű, mint a piacgazdaságok újratermelési ciklusának megfelelő fázisa, s a fő különbségek a következők:

– a termelés visszaesése egy alacsony növekedési rátákkal jellemezhető, stagnálásra hajló időszakot követ;

– a kibocsátás és a beruházás szintje nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút is jelentősen csökken (de például az exportra ennek nem kell szükségszerűen vonatkoznia);

¹ Az 1950-1989-es korszakra vonatkozó statisztikai adatok módszertani okoknál fogva nem tükrözik hűven a valóságot. Ennek tudatában sem állíthatjuk azonban, hogy a növekedési folyamat tendenciái egész másképp alakultak a kutatásokhoz képest.

A társadalmi termék (NP) és a bruttó hazai termék (GDP) alakulása néhány kiválasztott országban, 1981–1992

1. táblázat

Ország	Mutató	A változás mértéke százalékban						
		Évi átlagos változás			Változás az előző évhez képest			
		1981 1985	1986 1988	1989 1991	1989	1990	1991	1992
Lengyelország	NP	-0,8	3,8	7,86 ¹	-0,2	-14,9	-	-
	GDP	-0,2	3,4	6,6–7,2	0,2	-11,6	-8–10	-5–0
Bulgária	NP	3,7	4,2	11,0	0,4	11,5	22,9	-
	GDP	-	-	-	-	-	-22,0	-
Csehszlovákia	NP ²	1,7	2,3	5,0	1,3	3,5	-	-
	GDP	-	-	-	-	-0,4	-15,9	-3–9
Románia	NP	4,4	5,1	-11,0	-5,8	-11,0	-	-
	GDP	-	-	-	7,9	15,0	14,0 ⁴	0,0
Magyarország	NP	-	-	-	-	-	-	-
	GDP	1,7	1,8	-4,5	-2,0	-3,3	-8,0	0–1
Szovjetunió ²	NP	3,2	2,8	5,7	2,4	4,0	15,0	-
	GDP	-	-	-	-	-	-17,0	-
Jugoszlávia	NP	0,4	0,2	-10,4	1,0	-11,0	-20,0	-
	GDP	-	-	-	-	-	-	-
USA	GDP	3,0	3,6	1,0	2,5	1,0	-0,5	2,2
Japán	GDP	3,9	4,2	4,9	4,7	5,6	4,5	2,4
NSZK ³	GDP	1,2	2,6	3,8	3,8	4,5	3,2	1,8
Franciaország	GDI ⁴	1,5	2,7	2,7	3,9	2,8	1,4	2,1
Olaszország	GDP	1,5	4,0	2,0	3,0	2,0	1,0	2,0
Nagy-Britannia	GDP	1,9	4,2	0,4	2,3	0,8	-1,9	2,2
Spanyolország	GDP	1,4	4,6	3,6	4,8	3,7	2,5	2,9
Portugália	GDP	0,8	4,2	4,0	5,4	4,2	2,7	2,6
Finnország	GDP	2,8	3,8	0,1	5,4	0,4	-6,2	-0,4
OECD	GDP	2,3	3,5	2,3	3,4	2,6	ca -1,0	ca -2,0
EGK	GDP	1,4	3,1	2,5	3,5	2,9	1,3	2,1

¹ Az 1989–1990-es évek átlaga.

² A Szovjetunió megszűnése utáni adatok a FÁK-ra vonatkoznak.

³ A korábbi NDK nélkül.

⁴ A legújabb információk szerint a GDP 5,8 százalékkal esett vissza, más indikátorokra való tekintettel azonban ez nem tűnik hitelesnek.

Forrás: *Syngenta*, 1992.

– nincs olyan mechanizmus, mely automatikusan a fellendülés útjára vezérelné idővel a gazdaságot;

nincs szükségszerű sorrendje a visszaesést követő újratermelési fázisoknak. A folyamat hasonlós lehet a fejlett piacgazdaságok „modern” ciklusaihoz, amennyiben közvetlenül a recesszió után megindulhat a növekedés. Valószínűbb azonban, hogy a „klasszikus” ciklusok mintájára pangás fogja a visszaesést követni, s utána bontakozik csak ki a megélénkülés és a fellendülés. Ez utóbbi a valószínűbb fejlődési pálya, határozott jelek utalnak erre, legalábbis a poszt-szocialista országok egy részénél.

Néhány közép-, illetve kelet-európai országban – például Bulgáriában, Csehszlovákiában és Lengyelországban – ahhoz már elég hosszú ideje stagnál a kibocsátás egy nagyon alacsony szinten, hogy a visszaesés utáni pangásról beszélhessünk. Ezt a fázist mind a további kibocsátáscsökkenésre, mind a növekedés megindulására utaló világos jelek hiánya jellemzi. Ezen időszak alatt folytatódik azonban a munkanélküliség arányának növekedése, ami a klasszikus újratermelési ciklusok pangási időszakában nem volt tapasztalható (*Kalodko-Rutkowski*, 1991).

A fázisok egymásra következésének, időbeli tartamának, illetve a visszaesés mélységének mindazonáltal nincs egy eleve lerögzített forgatókönyve. Mindez a kormányzati gazdaságpolitikától, elsősorban pedig a rendszerváltás menedzselésétől függ. A három legfontosabb feladat a makroökonómiai stabilizáció, az intézményrendszer átalakítása és a termelési szerkezet kiigazítása. Mint ahogy az 1990-1992 közötti időszak tapasztalatai meggyőzően mutatják, a poszt-szocialista gazdaságok recessziójából csak akkor van kiút, ha a gazdaságpolitika az említett területeken határozottan fellép és nem tér ki a rá háruló feladatok elvégzése elől.

A poszt-szocialista országokban tapasztalható gazdasági visszaesés tagadhatatlan tény, s ennek súlyosságára utal, hogy a Világbank még az optimista előrejelzésében is csak 1996-ra, illetve 2000-re várja a visszaesés előtti kibocsátási színvonal elérését (az előbbi időpont a Visegrádi Hármakra, az utóbbi a balkáni országokra vonatkozik (World Bank, 1991). Ennek ellenére vannak vélemények, melyek megkérdőjelezzik a gazdasági visszaesés súlyosságát, illetve jelentőségét. *Berg és Sachs* [1992] például kétséges módszertani megalapozottsággal csak 3,8 százalékos GDP-visszaesést mutat ki 1991-re vonatkozólag Lengyelországban (7-8 százalékos helyett) – s ráadásul ezt is legfőképp a korábbi Szovjetunióba irányuló export csökkenésére vezeti vissza. Ez és a hozzá hasonló próbálkozások egyértelműen apologetikus jellegűek, mert az érintett személyeknek és szervezeteknek érdekeik fűződnek az átalakulási folyamat eredményeinek túl-, a költségeinek pedig alábecsüléséhez. A legszélsőségesebbek közülük „érzékelési hibáról” beszélnek, vagyis szerintük a poszt-szocialista országok polgárai képtelenek felismerni azt, hogy a gazdasági helyzet valójában jó.

Nyilvánvaló, hogy más szervezetek és személyek helyzetértékelése pedig az ellenkező irányban torzít – a politikai, illetve ideológiai motiváció azonban itt is kimutatható. Ez azzal függ össze, hogy radikálisan átrendeződtek a korábbi politikai és gazdasági érdekek, illetve végbenment a rendszerváltás során egy nagyarányú vagyoni és jövedelmi újraelosztás.

Az ilyen vagy olyan irányban eltorzított helyzetértékeléscknél érdekesebbek számunkra azok a magyarázatok, melyek a rendszerváltást kísérő gazdasági visszaesés és pangás okaira vonatkoznak. Szerintem eltúlzott jelentőséget tulajdonítottak egyesek kezdetben a Szovjetunió olajszállításában mutatkozó zavaroknak, illetve az Öböl-háború következményeinek (IMF, 1991). Kis időre rá a KGST-felbomlása² és a Szovjetunió szétesése foglalta el az elemzésekben a központi helyet. Ezek azonban egyszeri események voltak és ezért az idő múlásával bekövetkező fejleményeket egyre nehezebb a hatásukkal magyarázni. Végül is az, hogy Romániában vagy Albániában (az utóbbi évtizedek óta nem volt tagja a KGST-nek) 1992-ben is visszaesett a kibocsátás szintje, nem tulajdonítható a KGST feloszlásának vagy a Szovjetunió felbomlásának. Ehelyett inkább azt kellene hangsúlyozni, hogy a volt KGST-országok rosszul készítették elő a közöttük folyó kereskedelem konvertibilis elszámolásra való átállítását.

Mi marad még hátra? Például az az újszerű „felfedezés”, hogy (a részlegesen beismert) visszaesésnek alapján pozitív jelentőséget lehet tulajdonítani. Szokatlan, mondhatni sajtóságos az az érvelés, hogy a szocialista gazdaság „túlparosítottságán” az új éra kezdetén az ipar erőteljes leépítésével kell segíteni (*Berg-Sachs*, 1992). Vagyis nem a szolgáltatási szektor jövőbeli gyorsabb fejlődésének kell majd kiigazítani a szerkezeti aránytalanságot, hanem az ipari kibocsátásnak erősen vissza kell esnie, hogy az így felszabaduló erőforrások a szolgáltatási szektorba áramolhassanak. A recesszió ebben a megközelítésben nem

²A KGST felbomlását leggyakrabban extern gazdasági sokknak tekintik, ami nehezen indokolható beállítás. Az érintett országok (pontosabban vezető politikusaik) végül is saját elhatározásukból döntöttek a szervezet felzárolásáról és ennek konkrét módjáról. Azt pedig, hogy a lehető legrosszabb módon jártak el, többek között az is bizonyítja, hogy nem sokkal rá a regionális gazdasági kooperáció kérdése újra felvetődött. Ennek persze sokkal ésszerűbb kéréteket is lehetne adni, mint amilyet a KGST területtel meg. Az erre vonatkozó javaslatokat (*van Bratsen*, 1990; *Rosati*, 1992) a politikusok sajnos ignorálják.

egy negatív jelenség, hanem egy megtisztító folyamat, amely jobb szerkezeti arányokat eredményez.

Egy másik interpretáció szerint az előző rendszer statisztikája szisztematikusan felnagyította a kibocsátást, s erről a bázisról kiindulva tűnik csak olyan mélynek a recesszió. Ahol pedig a kibocsátás kétségtelenül csökkent (még az ilyen ideologikus magyarázatok sem tagadhatják teljesen e tényeket), ott állítólag a gazdaságtalan termelés megszüntetése következett be (Winiński, 1991).

Az az – egyébként nem új – megállapítás, hogy a termelés visszaesése nem feltétlenül csökkenti a rendelkezésre álló jószágmennyiség valóságos nagyságát, még kevésbé az életszínvonalat, részben igaz. Azt azonban módszertani okokból hihetetlenül bonyolult pontosan meghatározni, hogy a bekövetkezett termelésesökkenés mely részének nem tulajdoníthatók negatív hatások. Két jelenségre kell ennek kapcsán felhívni a figyelmet.

A kibocsátás csökkenése részben a hiánygazdaság felszámolásának tudható be. A rendszerváltás megkezdésének időszakában kisebb-nagyobb mértékben (leginkább a Szovjetunióban és Lengyelországban, legkevésbé Magyarországon és Csehországon) jelen volt egy inflációs hatású elkölthetetlen vásárlóerő (monetary overhang) a gazdaságban, amelyet semlegesíteni kellett. Ebből az okból a kereslet korlátozásának erőteljesebbnek kellett lennie, mint amit önmagában az inflációs rés szűkítése indokolt volna. Az új makroökonómiai arányok kialakítása során oly mértékben szűkítették tehát az aggregált keresletet, hogy a termelőkapacitások egy részét az effektív kereslet hiánya miatt nem lehetett kihasználni. Kérdés azonban, hogy lehet-e olyan kiutat találni ebből a helyzetből, ami mellett elkerülhető az infláció újbóli felgyorsulása. Ennek a kiútnak a megkeresése egyben a növekedés megindításának egyik előfeltétele is. Mindazonáltal joggal állítható, hogy a hiány felszámolása részben kompenzálja a termelés és a személyes fogyasztás csökkenéséből adódó negatív hatásokat.

A kibocsátás csökkenése abban az esetben sem kedvezőtlen hatású, ha értékteremtő helyett értéküket megsemmisítő termelés szűnik meg. Úzen belül is két esetet különböztethetünk meg. Bizonyos produktumok korábban csak szubvenciókkal alacsonyán tartott árak miatt találtak vevőre, s a támogatás megvonása után részben vagy egészben elvesztették piacukat. Nyilvánvaló, hogy az érintett területeken csökkennie kell a kibocsátásnak és a felszabaduló erőforrásokat máshol kell hasznosítani. Ha ez rövid idő alatt megtörténik, akkor javul az allokáció hatékonysága, ami végül is a gazdasági átalakulás egyik célja. Az a bökkenő azonban, hogy a kívánt allokációs hatás nem lép fel sem rövid időn belül, se automatikusan, a piaci allokációs mechanizmus ugyanis még nem elég fejlett.

Az értékpusztító termelés megszüntetésének másik módja a külgazdasági nyitás és a világpiacon árrányok átvétele. Korábban ugyanis egyes vállalatok, illetve ágazatok világpiacon származó negatív hozzáadott értéket állítottak elő, azaz a termék exportjával kisebb árbevételhez jutottak, mintha az anyagi inputokat közvetlenül exportálták volna (McKinnon, 1991; Akerlof Rose Yellin Hessinus, 1991). Az ilyen termelés fenntartását is a szubvenciók, elsősorban a mesterségesen alacsonyán tartott anyag- és energiaárak tették lehetővé, ami a tervgazdaságokban jellemző volt. Érthető tehát, hogy a külkereskedelem és az árak messzemenő liberalizálása megszünteti az értékpusztító termelés ezen formájának létalapját, ami hosszabb távon és makroszinten inkább kedvező, mintsem káros következményekkel jár. A rövid távú veszteségeket azonban ebben az esetben sem lehet elkerülni.

A poszt-szocialista gazdaságokban kibontakozó recesszió szerteágazó okai közül eddig négyet azonosítottunk. Ezek:

- a létező szocializmus rendszerbeli és gazdaság szerkezeti öröksége, amely jellemzők már a rendszerváltás előtti stagnálásért is felelősek voltak,
- külgazdasági sokkok, melyeknek egy része az érintett országok politikai döntéshozói-
nak aktív közreműködése miatt csak részben tekinthető extern jellegűnek,
- a makroökonómiai stabilizáció s vele párhuzamosan a hiánygazdaság felszámolása,

– az értékpusztító termelés leépítése.

A fentiekén kívül létezik azonban egy ötödik ok is, melynek hatása néhány országban véleményem szerint túlszár az előbb felsoroltakon. Ez pedig a *gazdaságpolitika*, pontosabban ennek hibái, melyek közül elsősorban az egyes eszközök alkalmazásának helytelen sorrendjét, valamint a makroökonómiai stabilizáció eltúlzott radikalizmusát kell kiemelni. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a jó gazdaságpolitika megkérszeresítheti a fejlődés ütemét (World Bank, 1992), akkor megkérdőjelezhető az a kijelentés, hogy a rossz gazdaságpolitika viszont megduplázza egy elkerülhetetlen visszaesés mértékét és elnyújtja a pangás időtartamát. A rossz gazdaságpolitika következményei ráadásul utólag már nem is korrigálhatók, az egyetlen lehetőség a tanulságok levonása, aminek alapján a posztoszocialista gazdaságok is könnyebben a növekedés útjára terelhetők.

A makroökonómiai stabilizáció

A szűkebb interpretáció szerint a stabilizáció az *infláció* alacsony szintre³ való leszorítását jelenti, vagyis azt, hogy a monetáris hatóságok hatékony ellenőrzést gyakorolnak az árszínvonal emelkedése felett. Ez egyben az ármechanizmus konszolidált működését, a piactisztító árak kialakulását is lehetővé teszi. Már ennek kapcsán is rá lehet mutatni a posztoszocialista gazdaságok stabilizációjának egyik sajátosságára. Itt ugyanis szükség van a hiányjelenségek végérvényes felszámolására is, amely feladat például a klasszikus latin-amerikai stabilizációk esetében nem merül fel. A posztoszocialista országokban tehát a stabilizációt össze kell kapcsolni az intézményrendszer megfelelő átalakításával (Kornai, 1990; Edwards, 1992). Másképp kifejezve, le kell küzdeni az ún. „nineszláció” jelenségét, ami a megreformált tervgazdaságok strukturális sajátossága volt (Kolodko, 1992b).

A szélesebb értelmezés szerint a stabilizáció mind a makroszintű flow, mind a stock változók egyensúlyba hozását jelenti. *Dornbusch* és *Fischer* [1990] azt hangsúlyozza, hogy a stabilizációt inkább egy folyamatként, s nem egy állapotként kell megragadni. Különösen fontos, hogy a foglalkoztatási színvonalban ne mutatkozzanak jelentős hullámzások, s alacsony legyen az árszintemelkedés mértéke, figyelembe véve a munkanélküliség és az infláció nagysága között fennálló összefüggéseket is. Egy más helyen a szerzőpáros egyik tagja a stabilizáció kapcsán bizonyos intézményi sajátosságokra és strukturális elemekre is felhívja a figyelmet, mint amilyen a következetes adórendszer, a versenyképességet biztosító valutaárfolyam, az egészséges pénzpiacok és a dereguláció megvalósítása (*Dornbusch*, 1991).

Az előbbieken idézett stabilizációmeghatározások egyes elemeit felhasználva és ezeket kiegészítve az alábbiakban eljutunk egy operacionalizálható fogalomhoz. A kiegészítések azt a célt szolgálják, hogy csak olyan gazdasági folyamatokat tekintsünk makroökonómiailag stabilnak, melyek hosszabb távú fenntarthatósága is biztosított.

Először is nem lehet elérni és fenntartani a stabil makroökonómiai egyensúlyt stagnálás mellett (hogy a recessziót ne is erőltsük). A *reálszférában megvalósuló növekedés* nélkül ugyanis a nélkülözhetetlen költségvetési és külkereskedelmi szufficiteket nem lehet kialakítani s a foglalkoztatottság megfelelő szintjét sem lehet elérni. A stabilizáció első feltétele tehát a GDP megfelelő mértékű növekedése.

A második követelmény a *munkanélküliség* lehető legalacsonyabb szintre való leszorítása. A munkanélküliség és az infláció (illetve más makroökonómiai változók) között negatív korreláció tapasztalható, vagyis az ezekkel kapcsolatos célok bizonyos mértékig csak egymás rovására érhetők el. Ennek ellenére nem tolerálható az alacsony foglalkoztatottsági színvonal.

³Ez a meghatározás nem pontos. Új-Zélandban például évi 2 százalék alá akarták csökkenteni az infláció mértékét (s ezt a célt már 1991-ben elérték). Sok posztoszocialista országban viszont az évi egy százjegyű vagy havi egyszázalékos infláció elérése a legambitózusabb célkitűzés.

már csak azért sem, mert ennek negatív kihatásai vannak más szférákra, a költségvetési egyensúlyt és a politikai stabilitást beleértve.

A harmadik feltétel az *infláció* leszorítása egy olyan szintre, amely mellett ez nem okoz elfogadhatatlan mértékű jövedelmi és vagyoni újraelosztást, illetve nem akadályozza a kibocsátás növekedését. Az e vonatkozásban elért eredménynek fenntarthatónak kell lennie (ez egyéb mellett az inflációs várakozások mérséklődésében is kifejezésre kell hogy jusson), másszóval az inflációs folyamatok strukturális okait kell megszüntetni.

Negyedszer: az *állami költségvetésnek* kiegyensúlyozottnak kell lennie, sőt jobb, ha bizonyos bevételi többletet mutat. Erre a stabilizációt megelőző időszakban felhalmozott belső államadósság miatt van szükség, pontosabban azért, hogy ennek terheit ne kelljen inflációs módon finanszírozni. Itt irányadó lehet az a mérték, amelyet az Európai Közösség írt elő a tagországok számára a létrehozandó monetáris unióra való tekintettel. Eszerint költségvetésüket úgy kell kialakítaniuk, hogy tíz év alatt az államadósságot a GDP 60 százalékára szorítsák le.⁴

Ötödik követelmény, hogy a *folyó fizetési mérlegben* a külső adósság után járó kamatok törlesztésén túl még egy olyan aktívum kell hogy keletkezzen, ami lehetővé teszi az adósságállomány belátható időn belüli (például 10 vagy 25 év alatti) leépítését vagy teljes felszámolását. Igaz ugyan, hogy egy, a GDP-hez viszonyított arányában mérsékeltnek mondható adósságállománnyal elvileg generációk során át el lehet boldogulni. A baj az, hogy ilyesmire nem nagyon akad gyakorlati példa, s hogy a posztoszocialista országok számára – talán az egy Románia kivételével – az adósságállomány jövőbeli csökkentésének szükségszerűsége nyilvánvaló. Adósságállományuk jelenlegi mértéke ugyanis egyértelműen destabilizáló tényező.

Az említett öt kritérium⁵ szüntelikus megjelenítésére szolgál az ún. „makroökonómiai stabilizációs pentagon” (MSP) (lásd az 1. ábrát). Ennek sugarain megfelelő beosztású skálák szolgálnak a makroökonómiai stabilizáció öt szférájában elért eredmények mérésére. Ami az inflációt illeti, ezt legtöbbször a fogyasztói árindexszel (CPI) mérik, de megalapozottabb lenne e célra a GDP deflátorát használni,⁶ mivel az utóbbi kategória szintén szerepet kap a modellben. A CPI-tengely beosztása logaritmikus, amit nemcsak a szemléltethetőség szempontja indokol (a régióban az inflációs ráták 10 és 600 százalék között szóródtak a vizsgált időszakban). Ezzel azt is kifejezésre lehet juttatni, hogy az infláció 600-ról 60 százalékra való csökkentése olyan eredmény, ami összemérhető annak 60-ról 6 százalékra való csökkentésével.

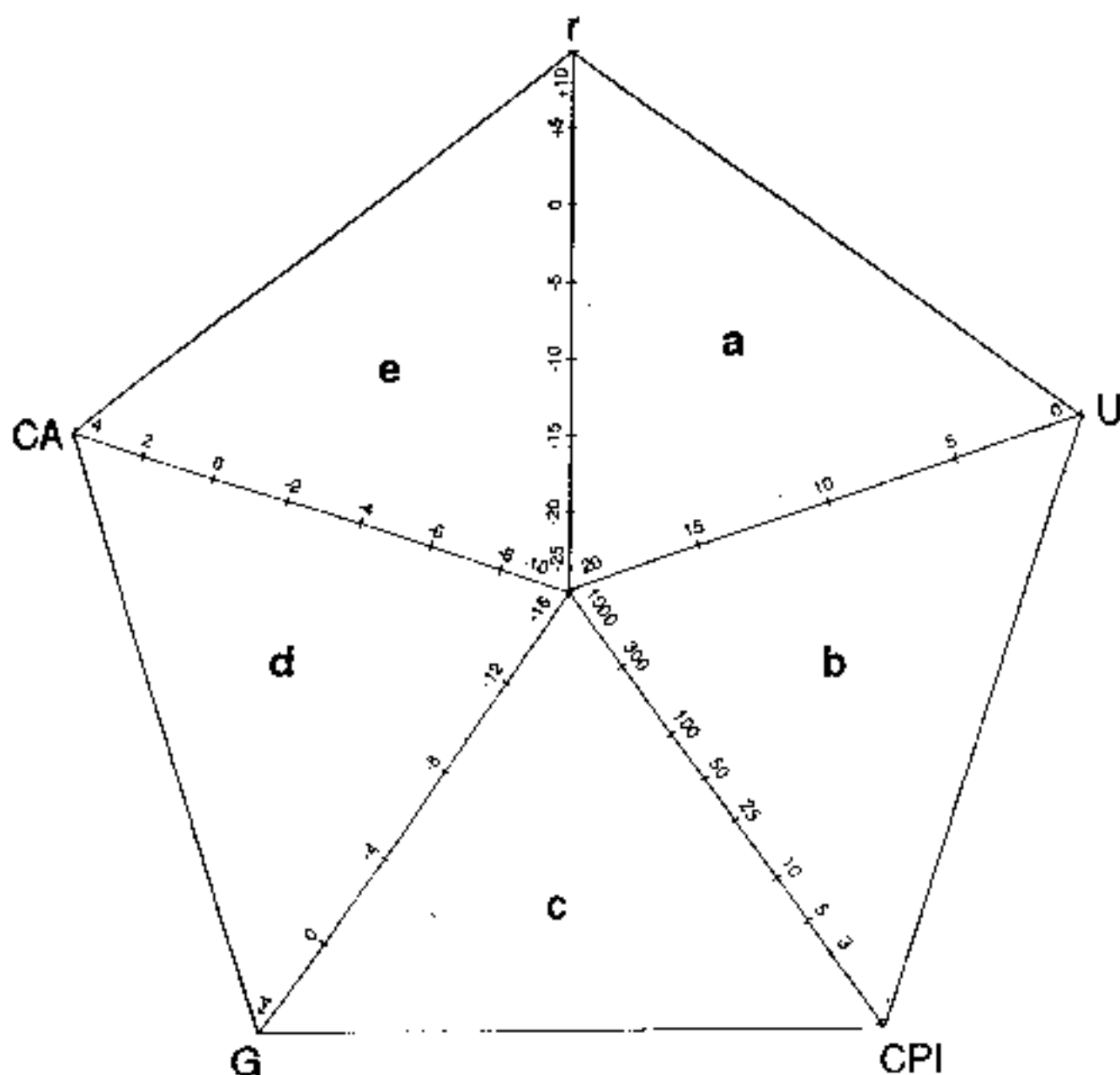
Figyeljünk fel arra, hogy a skálákon a középponttól kifelé haladva válnak a stabilizáció szempontjából egyre kedvezőbbé az adott változó értékei. Az ötszög csúcsaihoz az elképzelhető legideálisabb értékek kerültek. Ha felvesszük a skálákon egy adott ország makroökonómiai változóinak pillanatnyi értékeit, és az így kapott metszéspontokat egymással összekötjük, akkor a nagy ötszögön belül kirajzolódik egy többé-kevésbé szabálytalan formájú kisebb ötszög. Annak ellenére, hogy a különféle szférák stabilizációs eredményei nem összegezhetők, ennek a kisebb ötszögnek a területe (a továbbiakban msp) mégis releváns információt közvetít számunkra. Minél nagyobb ugyanis az msp terület, annál előrébb tart

⁴ Lengyelországban például 1992-ben az államadósságot 64 milliárd dollárra becsülik, ami a GDP 69 százalékát teszi ki. Más posztoszocialista országokban ugyan még alacsonyabb ez az arány, de a növekedésre irányuló tendencia az idők folyamán egyre erősebbé s erősebbé válik.

⁵ A szilárd valutaárfolyam (ami nem jelenti az árfolyam rögzítését) (Classen, 1991) követelményét azért nem kell külön kiemelni, mert az előző feltételek teljesülése esetén ez is megvalósul. A szilárd valutaárfolyam tehát az említett szférákban létrejövő egyensúly kifejeződése, másrészt viszont maga is elősegíti a felsorolt stabilitási célok elérését.

⁶ Az igazán korrekt analízis az ún. „ámszféra” rátájának szerepeltetését követelné meg, amiben nemcsak az árszféra, hanem a hiány intenzitása is kifejezésre jutna. Erre azért lenne szükség, mert a posztoszocialista országok egy részében fennmaradt a hiány. Más kérdés persze, hogy a „neminflációs ráta” kiszámítása sok módszertani problémát vet fel. A továbbiakban ezért eltekintünk a hiány számításba vételétől.

A makroökonómiai stabilizációs pentagon



$$r = \left(\frac{\Delta \text{GDP}}{\text{GDP}} \right) \times 100\%$$

U = a munkanélküliségi ráta

CPI = az inflációs ráta (a fogyasztói árindex)

G = a költségvetés egyenlege a GDP százalékában

CA = a folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában

az adott országban a makroökonómiai stabilizáció: e terület csökkenése pedig a gazdasági szituáció romlását jelzi.

Formális szempontból tekintve tehát javul az adott gazdaság egyensúlyi helyzete, ha például az „a” (reálszféra) háromszög területe gyorsabban nő, mint ahogy a „d” (pénzügyi egyensúly) háromszög területe csökken. Mindazonáltal nem lehet identikusnak tekinteni két helyzetet a stabilizáció szempontjából csak azért, mert az msp területeik egybeválnak, ha

közben az egyik esetben például $a > b > c > d > e$, a másikban pedig $a < b < c < d < e$ egyenlőtlenségek állnak fenn. Végül arra kell még a figyelmet felhívni, hogy miközben minden háromszög területét két változó konkrét értéke határozza meg, egy változó értékének módosulása viszont két háromszög területét növeli vagy csökkenti.

A makroökonómiai stabilitásról – miként ennek ellentétjéről is – természetesen mindig csak viszonylagos értelemben lehet beszélni. A stabilizációs pentagon alakjának időbeli változásaiból, valamint a területének növekedése, illetve csökkenése alapján azt viszont elég egyértelműen meg lehet állapítani, hogy egy gazdaságban előrehalad-e a stabilizáció folyamata vagy éppen destabilizálódik a makroökonómiai szituáció. A poszt-szocialista országokra vonatkozóan sajnos nagyon rövid idősorokkal rendelkezünk ahhoz, hogy a stabilizációs folyamat előrehaladásáról általános következtetéseket vonjunk le. Ha legalább negycéves bontásban is rendelkeznénk az általunk használt változók értékeivel, akkor az érvényesülő tendenciákat jobban ki tudnánk mutatni. Az azonban a szerény információs bázisunk alapján is nyilvánvaló, hogy az elért eredmények csekélyek, sőt ellentmondásosak. Csehszlovákiában és Magyarországon viszonylag kedvező a helyzet, más országokban, különösen pedig a Szovjetunió utódállamaiban azonban tovább tart a destabilizáció. Az utóbb említett gazdaságokra vonatkozólag sajnos nem rendelkezünk az ahhoz szükséges adatmennyiséggel, hogy az MSP-modellben illusztrálhassuk az ott végbemenő folyamatokat. A többi országra nézve a 2. táblázat² tartalmazza a stabilizációs koefficiensnek³ alakulását.

Az általunk vizsgált stabilizációs változók alakulása nem független egymástól. Számunkra az érdekes elsősorban, hogy a többi stabilizációs változó alakulása befolyásolja a gazdasági növekedés ütemét. Annak érdekében tehát, hogy beindulhasson és lendületet kapjon a növekedés, meghatározott szintekre be kell állítani a többi változó értékét is. Líbben is nagy szerepe van a gazdaságpolitikának, időszerű tehát ennek összefüggéseit közelebbről is szemügyre venni.

A gazdaságpolitika feladatai az átmenet időszakában

A gazdaságpolitika szerepe állandó viták tárgya mind közgazdaság-elméleti, mind politikai síkon. Kritikus gazdasági helyzetekben különösen felerősödnek a viták, s a tervgazdaságról a piaczgazdaságra való átmenet időszaka igen sok kritikus periódus.

A neoliberalis beállítottságú szakemberek és politikusok által képviselt álláspont szerint a nem hatékony gazdasági egységek gyors tönkremenetelre és felszámolásra után a gazdasági növekedés automatikusan beindul. Az állam feladata tehát részben az előbbi – építő rombolásnak nevezett – folyamat elősegítése, másrészt a piaci infrastruktúra megteremtésében való közreműködés. A többit rá lehet bízni a piaci erőkre. Ezt a politikát a legkövetkezetesebben Lengyelországban és Csehszlovákiában ültették át a gyakorlatba, de Oroszországban is részleges alkalmazásra került. Az eredmények nem tekinthetők látóri-

² A koefficiensek kiszámításához felhasznált adatok különféle forrásokból származnak. Bulgária és Románia esetében legnagyobb részül IMF-adatokkal dolgozunk, de a romániai inflációra vonatkozó alapadatok a PlanEcon egyik számából valók (Romanian, 1992). A lengyel adatok az ország központi statisztikai hivatalából, Csehszlovákia esetében a gazdasági minisztériumból, Magyarországra vonatkozólag pedig a Közgazdaságtudományi Intézetből származnak. Az 1991-es koefficiensek kiszámításánál néhány esetben jobb híján becsült adatokból kellett kimdulnunk, e becsülések azonban komoly módszertani kétségeket vetnek fel (Berg, 1992). Az 1992-re vonatkozó előrejelzések legnagyobb részül ugyanazokból a forrásokból származnak, mint a statisztikai adatok. Ha az előrejelzések től-ig értékeket adtak meg, akkor ezek számtani átlagát vettük. Az elmondottakból következően az itt közölt eredményeket óvatosan kell kezelni, verifikációjukra csak a jövőben kerülhet sor.

³ A koefficiensek kiszámításánál az 1. ábrán látható ideális stabilizációs pentagon területét egységnyinek vesszük, tehát MSP=1. A konkrét stabilizációs ötszög területét a megkülönböztethezőség érdekében msp-vel jelöljük, ahol $msp = a + b + c + d - e$. A megfelelő koefficiensnek a háromszögek területeként adódnak, tehát: $a = r \cdot U \cdot k$; $b = U \cdot CPI \cdot k$; $c = CPI \cdot G \cdot k$; $d = G \cdot CA \cdot k$; $e = CA \cdot r \cdot k$, ahol $k = 1/2 \sin 72^\circ$.

A makroökonómiai stabilizációs koefficiensek alakulása, 1990–1992

Ország	Koefficiens	1990	1991	1992
Bulgária	a	0,072	0,005	0,012
	b	0,109	0,006	0,007
	c	0,019	0,001	0,022
	d	0,017	0,009	0,011
	e	0,039	0,010	0,021
	msp	0,255	0,032	0,073
Csehszlovákia	a	0,113	0,035	0,057
	b	0,127	0,060	0,064
	c	0,108	0,080	0,102
	d	0,082	0,164	0,149
	e	0,061	0,048	0,106
	msp	0,491	0,386	0,478
Magyarország	a	0,114	0,048	0,034
	b	0,094	0,058	0,032
	c	0,083	0,056	0,073
	d	0,120	0,089	0,085
	e	0,092	0,062	0,071
	msp	0,503	0,312	0,296
Lengyelország	a	0,053	0,043	0,029
	b	0,011	0,033	0,022
	c	0,013	0,047	0,046
	d	0,129	0,071	0,071
	e	0,060	0,059	0,079
	msp	0,266	0,253	0,247
Románia	a	0,090	0,059	0,049
	b	0,088	0,037	0,017
	c	0,080	0,035	0,022
	d	0,069	0,060	0,043
	e	0,038	0,026	0,045
	msp	0,365	0,217	0,176

tóaknak, ami az elméleti megközelítésekben is bizonyos módosításokat váltott ki, s a nemzetközi pénzügyi intézmények magatartását is pragmatikusabbá tette (World Bank, 1991, OECD, 1991, Clesse–Tokes, 1992).

A mi szempontunkból, vagyis a stabilizáció és növekedés előmozdítása szempontjából a gazdaságpolitikának négy feladatát célszerű kiemelni az átmenet időszakát élő poszt-szocialista gazdaságokban. Ez a makroökonómiai stabilizáció, a produktív szférát kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése, az állami szektor működtetése, és a magánszektor termelő tevékenységének befolyásolása (Krueger, 1992).

Ami a makroökonómiai stabilizációt illeti, ennek is több részfeladata van. A költségvetési reform során radikálisan le kell építeni a termelési és ársubvenciókat, a bevételi oldalon pedig előtérbe kell helyezni a fogyasztás megadóztatását. El kell kerülni a krónikus költségvetési deficit kialakulását és ennek érdekében a társadalombiztosítási rendszert is meg kell reformálni. A következő feladat az árliberalizálás megvalósítása, hogy az ármechanizmus betölthesse piacstabilizáló funkcióját. Egyes árak központi meghatározását csak kivételképpen és átmenetileg szabad fenntartani olyan kiemelt jelentőségű esetekben, mint a termelési

költségekre nagy hatást gyakorló energiaárak, vagy a bérköltségeket erőteljesen befolyásoló lakbér és közüzemi díjak. A monetáris politikára az a kényes feladat hárul, hogy a pénzkínálat közben tartásával akadályozza meg az előző feladatok végrehajtásával járó (korrektív) infláció állandósulását, de túlzott mértékű restrikciónal ne okozzon szükségtelen mértékű visszaesést a reálszférában. Az alkalmazkodási folyamat hevessege indokoltá teszi, hogy a kezdeti időszakban az általános liberalizációs irányzattal ellentétes eszközök is felhasználásra kerüljenek. Lirre példa a bérszabályozás, amely a stabilizációs folyamat többi eredményét veszélyeztető, túlzottan gyors bérnövekedést van hivatva megakadályozni. A makroökonómiai stabilizációnak további feladata egy megfelelő reálárfolyam kialakítása, amely a hazai valuta konvertibilitásának megteremtése mellett is biztosítja a folyó fizetési mérleggel kapcsolatos célok teljesülését.

A stabilizációt célzó gazdaságpolitikának lépéseket kell tennie a gazdasági aktivitás bizonyos szintjének a fenntartására is, más szóval el kell kerülnie, hogy az előzőleg említett részterületeken a szabályozás öncélúan drasztikussá válva az elkerülhetetlennél sokkal súlyosabb gazdasági visszaesést okozzon.

A gazdaságpolitika következő fontos funkciója abból adódik, hogy a magánszféra önállóan nem képes megteremteni saját működésének és fejlődésének összes feltételét. A nélkülözhetetlen állami tevékenységek között kell tehát számon tartani a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra fejlesztését, valamint a jól működő pénzügyi intézményrendszer (bank- és biztosítási szolgáltatások) megszervezésében való közreműködést.

Mivel az állam az átmeneti időszak során a produktív vagyon jelentős részének tulajdonosa marad, fontos feladata a vagyon hatékony működtetéséről való gondoskodás. Ellenkező esetben ugyanis az állami tulajdon nem bevételi forrásként, hanem teherként jelenik meg a költségvetés számára, s emiatt meghíúsulhatnak a fiskális szféra stabilizációjára irányuló erőfeszítések. Az állami vagyonra tehát egyrészt jövedelemforrásként, másrészt a munkaerő számottevő részének foglalkoztatójaként kell tekinteni, s ekképpen kell azt kezelni egészen addig, míg privatizációjára sor nem kerül. (*Frydman Rapaczynski, 1991*). (A messzemenő privatizációhoz pedig időre van szükség.)

Az utolsó, negyedik gazdaságpolitikai feladat, a magánszférában végbemenő erőforrás-allokáció befolyásolása, melyre egy sor - pozitív és negatív - ösztönző eszköz és kontrollmechanizmus szolgál. Itt azt kell megemlíteni, hogy a poszt-szocialista gazdaságban a közvetlen eszközökről a közvetettekre helyeződik át a hangsúly, olyanokra, mint az adó-, pénz-, ártolyam- és vámpolitika.

Az idő előrehaladtával azután megváltozik a gazdaságpolitika fentebbi elemeinek egymáshoz viszonyított jelentősége. Csökkennek az állami tulajdon működtetésével kapcsolatos feladatok, s előtérbe kerül az infrastruktúra fejlesztése, valamint a magánszektor stimulálása és regulációja. Ez értelemszerűen a privatizációs folyamat előrehaladási ütemének függvénye.

A piaci típusú regulációra való áttérés megköveteli a gazdaságpolitikai eszköztár újrendezését. Hangsúlyozzuk, hogy ezzel nem az állam visszavonulását sürgetjük a gazdasági szférából, hiszen a gazdaságpolitika jellegének a megváltozása nem azonosítható jelentőségének csökkenésével. Az új szerep elsajátítása azonban nem megy könnyen, mert a közigazgatási ismeretek, kompetenciák és szokások átalakulását feltételezi, ezt a folyamatot pedig nem lehet sokterápiával felgyorsítani. Az új ismereteket meg kell tanulni, az új eljárásokat be kell gyakorolni, ez pedig egy időigényes és költséges folyamat. Külön feszültségforrás e tekintetben, ha a bürokrácia jövedelmei nagyon leszakadnak attól, amit a magánszférában hasonló minőségű munkával meg lehet szerezni.

A gazdaságpolitikán belüli összefüggések egyrészt rendkívül bonyolultak, másrészt különböző mértékű késleltetések vannak a döntések, valamint teljes hatásuk kibontakozása között. Mindezt a döntéshozók és az őket befolyásoló lobbyk csak részben tudják áttekinteni, s ezért saját hosszú távú érdekeik ellenére is eslekedhetnek. Példaként említhetjük az

államadósság szinte kontrollálhatatlan növekedését, amely a poszt szocialista országok többségére jellemző. Ebben az esetben például nemcsak a rövid távú kiszorítási hatást kellene mérlegelni, vagyis azt, hogy az állam elszívja a pénzpiaci forrásokat a magánszféra elől, hanem azt is, hogy milyen következményei lesznek az államadósság felduzzadásának mondjuk tíz év múlva.

Hol van azonban olyan gazdaságpolitikus, akinek mérlegelésében ilyen időhorizontok szerepelnek, s aki felelősséget is viselne a hosszú távú hatásokért? A bizonytalan politikai szituáció ráadásul beszűkíti a perspektívát, s a poszt szocialista országok legnagyobb részében még jelai sem mutatkoznak a politikai helyzet stabilizálódásának. Ez semmi esetre sem kedvez azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a gazdaságok növekedési pályára állításához szükségesek.

A növekedés jellege és tényezői

Szemponturnkból nagyon érdekesek a latin-amerikai országok stabilizációs és fejlesztési erőfeszítései, melyek során a poszt szocialista országok számára is tanulságos tapasztalatokat szereztek (de Gregorio, 1991). Ezek a következők:

Az egyik legfontosabb növekedési tényező a *beruházások mennyisége*, de a beruházások szerkezeté sem mellékes körülmény. Különösképp a külföldi direktberuházásainak van nagy jelentősége, mert ezeket a hazánál magasabb hatékonyság jellemzi.

Másodszor az *inflációt* kell említeni, mert ennek hosszabb távon mindig káros hatása van a reáljövedelmekre, a gazdasági növekedést beleértve. Az infláció által okozott veszteségek nemcsak ennek mértékétől, hanem ütemváltozásától is függenek, mert ennek előre nem látható jelentős ingadozásai nagyon bizonytalanná teszik a jövőre vonatkozó gazdasági számításokat. Az infláció továbbá hozzájárul a megtakarítási hajlandóság visszacsúszásához, ami szűkíti a beruházási lehetőségeket. A galoppozó infláció emellett következménye is és egyben oka is a költségvetési deficit pénzügyi tervvel való fedezésének, ami egyfajta adóztatási eszköz, emellett közvetve rontja a beruházások hatékonyságát⁹.

A dél-amerikai országok tapasztalataiból leszűrhető továbbá azon tanulság, hogy a *kormányzati szektor fogyasztása* negatív hatást gyakorol a növekedésre; vagyis minél nagyobb a fogyasztás, annál rosszabbak az intenzív fejlődés kilátásai. Sok függ itt persze a kiadások szerkezetétől, de az esetek többségében nagyon sokat emész fel az államapparátus fenntartása és a versenyképtelen állami vállalatok támogatása.

Negyedszer, a *politikai stabilitás* jótekonny hatást gyakorol a növekedésre (Alesina-Drazen, 1989). Ha egyébként hasonló intézményes berendezkedésű, gazdasági struktúrájú és ugyanazokkal a problémákkal küzdő országokat figyelünk meg, akkor a tapasztalatok szerint a stabilabb politikai viszonyok gyorsabb ütemű növekedést tesznek lehetővé.

Az előbbiekkal szemben igen csak meglepő viszont az a megfigyelés, hogy a *külgazdasági nyitottság foka* és a *jövedelemelosztás* egyenlőtlenségének mértéke nem befolyásolja érdemben a növekedés ütemét (de Gregorio, 1991). Lehet persze, hogy ez a latin-amerikai sajátosságokkal magyarázható, mindenesetre ezt a magyarázatot nehéz a szakirodalomban fellelni. Magam inkább arra a nézetre hajlok, hogy az említett két tényező a poszt szocialista országok esetében már a múltban is számottevő hatást gyakorolt a növekedésre, és hatásuk a jövőben még csak erősödni fog.

A következő fontos kérdés az, hogy az antiinflációs és a szűkebb értelemben vett

⁹A pénzügyi tervvel való deficitfinanszírozás alternatívái sem feltétlenül kedvezőbbek (Kotliko, 1992/6). Ha helyett az állam a tőkepiacra jelenik meg hitelkeresletével és kiszorítja onnan a magánvállalatokat, az sem növekedést előz meg. Ha a költségvetési deficit lefaragását választják, akkor a hatás pozitív lehet, de ez annak a függvénye, hogy milyen kiadásokat nyírhatnak meg. Amennyiben például a nélkülözhetetlen infrastruktúrási beruházások esnek a kurtítás áldozatánál, az ismét megkönnyíti a növekedést.

makroökonómiai stabilizációs célok elérése elégséges feltétele-e a növekedés megindulásának. Mint korábban láttuk, ezek szükséges feltételek, de semmiképp sem elégségesek. Kérdéses először is, hogy a politikai és gazdasági felfordulás időszakában *külföldre menekített tőkék repatriálása* nem szenved-e késedelmet (Dornbusch, 1991). Ez a latin-amerikai országok szempontjából különösen fontos kérdés; a korábbi szocialista országokban azonban a tőke külföldre mentése nem öltött komoly méreteket. Ez alól a jugoszláv utódállamok képezhetnek talán kivételt, s bizonyos fokig Lengyelország, mindenesetre itt a tőkekimentés csak marginális jelenség volt. A gazdaság liberalizálásával és a konvertibilitás bevezetésével azonban ugrásszerűen megnő a veszélye az amúgy is rendkívül szűkösen rendelkezésre álló tőke külföldre menekítésének. Ezért intézkedéseket kell tenni, hogy erre ne, vagy csak minimális mértékben kerüljön sor.

A másik kihangsúlyozandó körülmény, hogy a pozitív stabilizációs eredmények elérése és a komoly beruházási döntések meghozatala között *időbeli késletetés* létezik, még akkor is, ha rendelkezésre állnak a beruházásokhoz szükséges források. Ennek az az oka, hogy a stabilizáció nem annyira egy állapot, mint inkább egy trend, amelynek meggyőzőnek kell lennie a potenciális beruházók számára. Ha például az egymást követő időszakokban (t_0 , t_1 , t_2 stb.) a stabilizációs pentagon területe folyamatosan növekszik ($m_{sp0} < m_{sp1} < m_{sp2}$), akkor van esély rá, hogy a beruházók előbb-utóbb vállalják a hosszú távú elkötelezettséggel járó investíciós döntések kockázatát.

A posztoszocialista gazdaságok sajátos jellemzője, hogy a magánszektor elsősorban a szolgáltatások, különösképp pedig a kereskedelem területén mutat számottevő aktivitást. Ennek a szektornak valószínűleg meg a legkönnyebben a privatizációja, s ez vonzza magához a szűkösen rendelkezésre álló tőke legtekintélyesebb hányadát. Ez teljesen érthető, mert az átmeneti időszakban magasak a kamatlábak, s a kereskedelmi szférában a legmagasabb a profitráta, itt a leggyorsabb a tőke megtérülése. Emiatt bár pozitívan kell értékelnünk a kereskedelem messzemenő liberalizálását, hiszen ez a gazdaság stabilizációjához is hozzájárul – a kereskedelem és a szolgáltatások némely területe elszívhatja a tőkét még a perspektivikus termelő ágazatok fejlesztése elől is. Ebből következően az állami gazdaságpolitikának megfelelő ipar- és kereskedelempolitikai eszközökkel ki kell egyenlítenie a termelő szféra hátrányát a beruházásokért folyó versenyben, ami egy jól kidolgozott iparpolitikai koncepciót feltételez.

A posztoszocialista országok növekedési kilátásait az is ködössé teszi, hogy a magánszféra, valamint az állami szektor gazdasági szereplőinek egészen mások a várakozásai és viselkedésük karakterisztikus vonásai. Igaz ugyan, hogy nagyon hosszú távon a magánszektor teljesítménye fogja meghatározni a gazdasági növekedés ütemét, pillanatnyilag viszont még az állami szektor van túlsúlyban. Az állami vállalatok mindeddig képtelennek mutatkoztak a beruházási expanzió elindítására, főként a stabilizációs célzatú monetáris és fiskális politika rájuk háruló terhei miatt. Ezt nem tudta és még egy néhány évig nem is tudja a magánszektor beruházási tevékenysége ellensúlyozni, annak ellenére, hogy nő a részesedése az összes beruházásoktól. Éppen ezért az ún. „építő rombolás” gazdaságpolitikai koncepciójával szöges ellentétben szükségesnek tartom a két szektor kiegyensúlyozott együttműködésének a megszervezését. Ez szempontunkból azt a követelményt támasztja, hogy az állami szektor beruházási tevékenységét is egy olyan adekvát szintre kell emelni, amely lehetővé teszi a tartós növekedés megindulását.

Megfelelő mértékű és hatékonyságú beruházás nélkül ugyanis nem lehet kielégítő ütemű gazdasági növekedést hosszú távon fenntartani. Rövid távon elvileg lehetőség van még a *meglévő termelőkapacitások jobb kihasználására* is, s ezzel a gazdaság kilendítésére a pangás állapotából. Az ilyenfajta gazdaságpolitikai kísérletnek azonban több veszéllyel is kell számolnia.

Az egyik ezek közül az amúgy is erőteljes infláció további felgyorsulása, amelyet az aggregált kereslet növelése vált ki. Az aggregált kereslet élenkítésénél szóba jöhet a monetáris

és fiskális szigor enyhítése és a jövedelempolitika puhítása. Az aggregált kereslet növelésének eredményeképpen sor kerülhet a kapacitáskihasználás javítására, valamint a foglalkoztatottság növelésére (a korai posztoszocialista korszakban inkább a munkanélküliség növekedésének fékezésére). De nemcsak erre van kilátás, hanem az áremelkedés ütemének felgyorsulására is. Hogy az aggregált kereslet növelésének a recesszióellenes vagy az inflációs hatása bizonyul-e erősebbnek, illetve e hatások időbeli fellépése a *mikroszféra rugalmasságától és versenyképességétől* függ. Kis súlyú magánszektor és jelentős mértékű monopolizáltság mellett a rugalmatlanság és a gyenge versenyképesség lesznek a jellemző vonások. A posztoszocialista gazdaságokban pedig a magánszektor súlya kicsi, de ez emelkedik, a monopolizáltság foka magas, de viszont csökkenőben van. Minél inkább előrehalad tehát a rendszerváltás valamely országban, annál erőteljesebbé válhat a keresleti expanzió antirecessziós hatása. Az átmenet korai szakaszában azonban a pénzügyi restriktió lazítása először is egy erőteljes inflációs impulzust vált ki, s csak később várható egy szerényebb mértékű kínálatbővülés.¹⁰

A keresletösztönző gazdaságpolitika másik veszélye, hogy a meglévő kapacitások jobb kihasználása által ez többé-kevésbé a *recesszió előtti gazdasági szerkezetet* reprodukálja. Addig mindenestre, míg pusztán a kereslet élénkülésének van ilyen hatása, az említett veszély nem túl jelentős, speciális ösztönzőket (szubvenció, adókedvezmény stb.) használni azonban nem célszerű. Ezek pótlólagos terhet jelentenének a költségvetés számára, s a régi gazdasági struktúra fenntartása a fizetési mérleg kiegyensúlyozását is lehetetlenné tenné.

Ha viszont az érintett kormányzatok nem a rövid távú fellendülést, hanem a *hosszú távú kiegyensúlyozott növekedést* célozzák meg, akkor a beruházások mennyiségét és hatékonyságát kell kulcsfontosságúnak tekinteniük, s azoknak a politikai, intézményrendszerbeli, strukturális feltételeknek a teljesülését kell előmozdítaniuk, melyek a beruházások alakulását a leginkább befolyásolják. Elsődleges a beruházások hatékonyságának emelkedése, mert a beruházási ráta növekedésének korlátai vannak. Igaz ugyan, hogy a gazdasági összeomlás időszakában a beruházások visszaesése (lásd a 3. táblázatot) nagyobb mértékű volt, mint a fogyasztásé, ezért a későbbiek során növelni kell a beruházások részesedését a GDP-ből.

Ahhoz, hogy a beruházási rátát emelni lehessen, pontosabban közelíteni lehessen valamelyest a tervgazdaság időszakában elért szintjéhez¹¹, szükséges a megtakarítási hajlandóság fokozása. Ebben szerepet kaphat a fiskális politika, melynek elő kell segítenie a tőkeakkumulációt. A tőkejövödelmek és a munkajövödelmek adóztatásánál tehát preferenciát kell biztosítani az előzőeknek, bármilyen furesán hangzik is ez első hallásra. A gazdaság szereplőit akkor lehet megtakarításra és befektetésekre ösztönözni, ha a részvények után járó osztalék, a kötvények és betétek kamata kisebb mértékben adózik, mint mondjuk a magasabb kategóriába tartozó egyéb jövödelmek. A megtakarítások összegyűjtéséhez és tőkévé változtatásához persze jól működő pénzügyi rendszerre, ezen belül bankrendszerre is szükség van. A posztoszocialista országokban azonban még nincs teljesen kiépülve a szükséges pénzügyi infrastruktúra, ami komoly akadály a növekedésorientált gazdaságpolitika érvényesítésének.

Az előzőekből adódóan a tartós és kiegyensúlyozott növekedés lehetősége elsősorban a beruházások hatékonyságától függ. Az előző rendszer terminológiáját kölcsönvéve, intenzív növekedésre van tehát szükség, mert az extenzív növekedés tartalékait már a szocialista korszakban kimerítették. (Lehet, hogy éppen ez volt bukásának a fő oka.) Több érv szól amellett, hogy a magánberuházások arányának emelkedésével a beruházások hatékonysága is nőm fog (*Murphy-Schleifer-Vidny, 1989, Obstfeld, 1991*), de az eltávozott optimizmusra

¹⁰ Más vélemények szerint igenis szükség van a kereslet stimulálására már az átmenet korai szakaszában is, anélkül hogy csökkenteni kell az infláció felgyorsulásának veszélyét (*Sarłowski et al., 1991; S. Przewalski, 1991*).

¹¹ A beruházási ráta országonként és időszakonként erősen különbözött, de többnyire 20 és 25 százalék között mozgott, tehát nemzetközi összehasonlításban viszonylag magas volt.

A beruházások alakulása néhány kiválasztott országban, 1981–1991

Ország	A változás mértéke százalékban						
	Évi átlagos változás			Változás az előző évhez képest			
	1981	1985	1986–1988	1989–1991	1989	1990	1991
Lengyelország	-2,5		4,9	-6,0	2,4	-7,1	-8,0
Rugária ²	4,5		5,8	-16,7 ¹	1,3	10,8	-37,0
Csehszlovákia	0,4		3,2	8,1	1,8	5,7	-29,0
Románia	1,3		0,3	-16,8	-1,6	-35,0	22,0
Magyarország	-2,0		0,5	-3,8	5,0	7,0	-9,0
Szovjetunió	3,3		6,7	3,2 ²	4,7	-4,2	-9,0 ³
Jugoszlávia	12,5		-2,6	-9,2	0,5	-7,0	20,0
USA	4,0		2,8	-1,1	1,6	-0,1	-4,7
Japán	2,7		9,5	7,0	8,9	10,9	4,0
NSZK	-1,3		3,5	7,8	7,0	8,8	7,7
Franciaország	1,4		5,4	3,5	7,5	3,5	0,5
Olaszország	-0,1		4,7	2,4	4,5	3,0	-0,2
Nagy-Britannia	2,5		8,6	-2,0	6,8	-2,4	-10,7
Spanyolország	-1,5		12,9	7,4	13,7	6,8	2,0
Portugália	-4,4		13,7	6,7	8,3	7,3	4,5
Finnország	2,3		5,2	-2,5	14,1	-5,0	-14,5
OECD	2,0		5,4	4,4 ¹	5,4	3,3	
EGK	-0,9		6,6	5,7 ¹	7,1	4,3	-

¹ 1989–1990.² Folyó árakon.³ A FÁK-ra vonatkozó adat.Forrás: *Synozisja*, 1992.

e tekintetben éppúgy nincs ok, mint ahogy a tervgazdasági korszakra vonatkozóan sem indokolt túlbecsülni az elpazarolt beruházások arányát (*Borensztejn-Montiel*, 1991).

A beruházások hatékonyságának javításában a külföldi befektetők is nyilvánvalóan közre fognak működni, de – és ezt erősen hangsúlyozni kell – szerepük mindig csak kiegészítő jellegű lehet. Ez különösen azokra a posztiszocialista országokra vonatkozik, amelyek nem elég vonzóak ahhoz, hogy eséllyel induljanak a befektetésekért folyó nemzetközi versenyben. Hogy az arányokat érzékeltessük: 1991-ben egyedül Mexikó több külföldi tőkét vonzott, mint Közép- és Kelet-Európa együttvéve (természetesen a korábbi NDK-t leszámítva). Becslések szerint világgazdasági szinten a tőkekinálat évi 80–100 milliárd dollárral marad el a szükségletek mögött, amiben közrejátszik a japán és német tőkeexport visszacsése. A szabad tőkék iránti versenyben a dél-amerikai országok a posztiszocialista gazdaságok legfőbb riválisai, de ez utóbbiak egymásnak is konkurensei abban, hogy melyikük tud a külföldi direktberuházások számára a legkedvezőbb feltételeket teremteni. Eddig Magyarország volt a legsikeresebb ezen a területen, 1991-ben több tőkét vonzott mint Csehszlovákia és Lengyelország együttvéve. Meg kell jegyezni, hogy a külföldi direktberuházások nemcsak a beruházások hatékonyságát emelik, hanem hozzájárulnak a beruházási ráta növeléséhez is, mivel nem a hazai megtakarításokból finanszírozzák ezeket. Ezen felül a hazainál magasabb technológiai és szervezési kultúrát honosítanak meg, s ez is előnyös a hosszú távon fenntartható gazdasági növekedés szempontjából.

Ennek stimulálásához, mint láttuk, szükség van ugyan a beruházási ráta emelésére, és a beruházások hatékonyságának javítására, de mindez csak egy *kompetitív közgazdasági környezetben* vezet eredményre. Az állami versenyszabályozásnak van egy bel- és egy külgazdasági aspektusa is, s mindkettőre szükség van a reálszféra megfelelő teljesítőképessége és rugalmassága érdekében. Nehézen érthető okokból azonban a posztiszocialista országok

röbbségében elhanyagolták a belső monopolista struktúrák és praktikák elleni fellépést, pedig ezek mind a növekedést, mind a stabilizációt akadályozzák. Ezt az időhiánnyal csak részben lehet megmagyarázni, valószínűleg szerepet kaptak ebben azok a közgazdasági doktrínák is, melyek szerint gyors eredmények csak a külgazdaság-orientációjú versenypolitikától várhatók. Ezen a külgazdasági nyitást, a messzemenő kereskedelem-liberalizálást kell érteni, amely valóban segít a hazai piaci egyensúly kialakításában és az infláció fékezésében. Másik oldalról azonban a külföldről származó javak kínálatának gyors bővülése csökkenti a hazai kapacitáskihasználás színvonalát, ami hosszabb távon a gazdasági növekedés ellenében hat, ha csak nem elég gyors az új kapacitások létrehozásának üteme.

Az elmondottakból következően egyensúlyba kell hozni a bel- és a külgazdasági orientációjú versenypolitikát, amely feladatot nem oldották meg kielégítően a poszt-szocialista országok az átmenet első időszakában. Nem helyeztek kellő hangsúlyt a versenybelgazdasági feltételeinek javítására, s ez az egyik oka azon periódus kitolódásának, amely alatt növekedési pályára állíthatják gazdaságukat.

A hosszú távon fenntartható gazdasági növekedés előfeltételeiről szólván végül az oktatás és az infrastruktúra fejlesztésének problémáit kell számba venni. E terület fejlesztése alapvetően állami feladat, de ennek ellátását sajnos több tényező is akadályozza. Itt nemcsak a források szükségével kell számolni, a gazdaságpolitikai preferenciák rossz hierarchiája is akadályozza a megfelelő képzettségi színvonal és infrastrukturális ellátottság kialakítását. Nem lehetnek illúzióink afelől, hogy ennek káros következményei elmaradhatnak, akkor is, ha ezek csak időbeli késedelemmel fognak jelentkezni. A poszt-szocialista társadalmakban mindazonáltal hiányoznak azok a politikai erők, amelyek képesek lennének a hosszú távú növekedés követelményeit hatásosan érvényre juttatni. Káros és veszélyes illúzió azonban abban reménykedni, hogy az említett területek fejlesztésével összefüggő komplex feladatok idővel automatikusan úgy is megoldódnak.

Összefoglalásként a hosszú távon fenntartható gazdasági növekedést három lépésben lehet elérni (Selowsky, 1991). Az első lépésben meg kell állítani az output csökkenését, majd vissza kell fordítani ezt a folyamatot és a makroökonómiai stabilizációt meg kell valósítani. A második lépésben kell sort keríteni a gazdaság deregulálására és liberalizálására, s ezután a harmadik lépcsőben értelődnek meg a fenntartható növekedés előfeltételei. Az MSP-modell jelöléseit alkalmazva az ideális állapot az $r > CPI > U$ reláció elérése lenne a pénzügyi egyensúlyt kifejező „d” háromszög megfelelő nagysága mellett. A világban számos ország sikerrel végigjárta ezt az utat (például Malajzia), de egyelőre még nem a sikeres kísérletek dominálnak (talán soha nem is fognak). A poszt-szocialista gazdaságok számára vitán felül egy hosszú és keserves út fog elvezetni a kiegyensúlyozott és fenntartható növekedés korszakához, amelyet az msp-koeficiensük tartós növekedése fog jelezni.

Hivatkozások

- Akerlof, G.–Rose, A.–Yellin, J. Hessius, H. [1991]: East Germany in from the Cold. The Economic Aftermath of Currency Union. *Brookings Papers on Economic Activity*, Fall.
- Alesina, A. Drazen, A. [1989]: Why are stabilizations delayed? *NBER Working Papers*, No. 3053 (November).
- Berg, A. [1992]: A Critique of Official Data. Paper at the conference on „The Macroeconomic Situation in Eastern Europe”. The IMF and the World Bank, Washington, D. C. június 4-5.
- Berg, A. Sachs, J. [1992]: Structural adjustment and international trade in Eastern Europe: The case of Poland. *Economic Policy*, April.
- Borensztein, E. Montiel, P. J. [1991]: Savings, Investment, and Growth in Eastern Europe. In: G. Winckler (ed.): *Central and Eastern European Roads to Growth*. IMF and Austrian National Bank, Washington, D. C.

- Bozyk, P.* [1992]: *Droga do nikąd? Polska i jej sąsiedzi na rozdrożu*. Polska Oficyna Wydawnicza BGW, Warszawa.
- Bruno, M.–DiTella, G.–Dornbusch, R. Fischer, S.* [1989]: *Inflation Stabilization. The Experience of Israel, Argentina, Brazil, Bolivia and Mexico*. The MIT Press, Cambridge (Mass.) – London.
- Calvo, G.–Coricelli, F.* [1992]: *Stabilizing a previously centrally planned economy: Poland 1990*. *Economic Policy*, April.
- Classen, E. M.* (ed.) [1991]: *Exchange Rate Policies in Developing and Post-Socialist Countries*. International Center for Economic Growth – ISC Press, San Francisco.
- Clesse, A. Tokes, R.* (eds.) [1992]: *Preventing a New East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe*. Institute for European and International Studies, Luxembourg and Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- de Gregorio, J.* [1991]: *Economic Growth in Latin America*. IMF Working Paper, WP/91/71, IMF, Washington D. C.
- Dornbusch, R.* [1991]: *Policies to Move from Stabilization to Growth*. In: *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1990*. The World Bank, Washington D. C.
- Dornbusch, R. Fischer, S.* [1990]: *Macroeconomics*. McGraw Hill Publishing Co., New York.
- Edwards, S.* [1992]: *Stabilization and Liberalization Policies for Economies in Transition: Latin American Lessons for Eastern Europe*. In: Ch. Clague–G. C. Rauser (ed.): *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Blackwell, Cambridge (Mass.) – Oxford.
- Fischer, S. Giehl, A.* [1991]: *Issues in Socialist Economy Reform*. In: *The Transition to a Market Economy*, vol. I. The Broad Issues. OECD, Paris.
- Flemming, J.* [1992]: *Eastern Europe in the Year 2000: Hopes and Tears*. In: *The Economic Consequences of the East*. Centre for Economic Policy Research, London.
- Frydman, R. Rapaczynski, A.* [1991]: *Privatization and Corporate Governance in Eastern Europe: Can a Market Economy Be Designed?* In: G. Winckler (ed.): *Central and Eastern European Roads to Growth*. IMF and Austrian National Bank, Washington, D. C.
- Gutz-Kozierkiewicz, D. Kolodko, G. W.* [1992]: *Fiscal Adjustment and Stabilization Policies: The Polish Experience*. *Oxford Review of Economic Policy*, Spring.
- IMF* [1991]: *World Economic Outlook*, May 1991, Washington D. C.
- Kolodko, G. W.* [1989]: *Reform, Stabilization Policies and Economic Adjustment in Poland*. WIDER Working Papers, wp 51, World Institute for Development Economic Research of the United Nations University, Helsinki.
- Kolodko, G. W.* [1990]: *Inflacja – Reforma – Stabilizacja*. Alma Press, Warszawa.
- Kolodko, G. W.* [1991/a]: *Stabilization Policy: Vision, Reality, Responsibility*. In: Csaba László (ed.): *Systemic Change and Stabilization in Eastern Europe*. Dartmouth, Aldershot-Brookfield (USA) Hong Kong–Singapore–Sydney.
- Kolodko, G. W.* [1991/b]: *Savings, Investment, and Growth in Eastern Europe*. Comments. In: G. Winckler (ed.): *Central and Eastern European Roads to Growth*. IMF and Austrian National Bank, Washington, D. C.
- Kolodko, G. W.* [1992/a]: *Stabilizing a previously centrally planned economy: Poland 1990*. Comments. *Economic Policy*, April.
- Kolodko, G. W.* [1992/b]: *Economics of Transition: From Shortageflation to Stagflation. The Case of Poland*. In: Clesse–Tokes (eds.) [1992].
- Kolodko, G. W. Gutz-Kozierkiewicz, D.–Skrzeszewska-Paczek, E.* [1992]: *Hyperinflation and Stabilization in Postsocialist Economy*. Kluwer Academic Publishers, Boston-Dordrecht–London.
- Kolodko, G. W.–Rutkowski, M.* [1991]: *The Problem of Transition from a Socialist to a Free Market Economy: The Case of Poland*. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, Summer.
- Kornai János*: [1990]: *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System. The Example of Hungary*. W. W. Norton & Company, New York–London.
- Krueger, A. O.* [1992]: *Economic Policy Reform in Developing Countries*. Blackwell, Oxford (UK) Cambridge (USA).
- Mux Corden, W.* [1991]: *Macroeconomic Policy and Growth: Some Lessons of Experience*. In: *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1990*. The World Bank, Washington D. C.
- McKinnon, R.* [1991]: *Liberalizing Foreign Trade in a Socialist Economy: The Problem of Negative Value Added, kézirát*.

- Murphy, K. M., Shleifer, A., Vishny, R. W. [1989]: Industrialization and the Big Push. *Journal of the Political Economy*, October.
- Nait, D. M. [1992]: Lessons from the Stabilization Programs of Central and Eastern European Countries, 1989–1991. *Economic Papers*, EEC Brussels.
- Obstfeld, M. [1991]: Savings, Investment, and Growth in Eastern Europe. Comments. In: G. Winckler (ed.): *Central and Eastern European Roads to Growth*. IMF and Austrian National Bank, Washington, D. C.
- OECD [1991]: *The Transition to a Market Economy*, vol. I. Broad Issues, vol. II. Special Issues. Paris.
- Pubner, M. [1992]: A Plan for Economic Growth in Central and Eastern Europe. In: Clesse-Tokes (eds.) [1992].
- Romanian [1992]: Romanian Monthly Economic Monitor. *PlanEcon Report*, May 14.
- Rosati, D. K. [1992]: Problems of Post CMEA Trade and Payments. In: *The Economic Consequences of the East*. Centre for Economic Policy Research, London.
- Saduski, Z. et al. [1991]: Drogi wyjścia z polskiego kryzysu gospodarczego. Ekspertyza dla Komitetu Badań Naukowych. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, December.
- Selowsky, M. [1991]: Comment on „Policies to Move from Stabilization to Growth, by Dornbusch” In: *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1990*. The World Bank, Washington D. C.
- Sytuacja [1992]: Sytuacja gospodarcza Polski w 1991 roku na tle innych krajów. Centralny Urząd Planowania, Warszawa, aprilis.
- Szymanski, W. [1991]: Kształtowanie rynkowego ładu gospodarczego. Monografie i Opracowania IFGN, 354, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Tardos Márton [1991]: Sequencing the Reform. In: *The Transition to a Market Economy*, vol. I. Broad Issues. OECD, Paris.
- van Braabant, J. [1990]: *Remaking Eastern Europe – on the Political Economy of Transition*. Kluwer Academic Publishers, Boston Dordrecht–London.
- Winiecki, J. [1991]: Cost of Transition That Are Not Costs; On Non-Welfare-Reducing Output Fall. *Rivista di Politica Economica*, June.
- World Bank [1991]: *The Transformation of Economies in Central and Eastern Europe: Issues, Progress and Prospects*. Washington D. C. aprilis.
- World Bank [1992]: *Development and the Environment*. Washington D. C. May.